

نگاهی به نخستین سرشماری دقیق و اصولی ایران که در مشهد سال ۱۲۹۶ قمری رقم خورده است

احوالات نفوس ارض اقدس

- سرشماری‌های قاجاری

اولین سرشماری شناخته‌شده در جهان در حدود سال ۳۸۰۰ پیش از میلاد مربوط به امپراتوری بابل است که نه‌تنهاتعداد افراد بلکه دام‌ها و منابعی مانند کره، عسل، شیر، پشم و سبزیجات را نیز شمارش می‌کردند و داده‌ها را روی لوح‌های سفالی ثبت می‌کردند. این سرشماری‌ها معمولاً هر شش یا هفت سال یک بار انجام می‌شد اما از نظر داده‌های جمعیتی، قدیمی‌ترین سرشماری با داده‌های حفظ‌شده، مربوط به دودمان هان چین در سال ۲ میلادی است که جمعیت زیر سلطه این امپراتوری را حدود ۵۷٫۷ میلیون نفر در ۱۲۰۴ میلیون خانوار ثبت کرده است. این سرشماری از نظر دقت و جامعیت، یکی از اولین نمونه‌های آماری دقیق در تاریخ بشر به‌شمار می‌رود. در دوران روم باستان نیز سرشماری‌هایی هر پنج سال یک‌بار انجام می‌شده که هدف اصلی آن‌ها تعیین مالیات و ثبت اموال شهروندان بوده است. این سنت احتمالاً از قرن ششم پیش از میلاد توسط پادشاه روم، سرویس تولیوس، آغاز شده است؛ بااین حال اگر بخواهیم سرشماری‌های مدرن را در نظر بگیریم، سرشماری ایسلند در سال ۱۷۰۳ میلادی به‌عنوان اولین سرشماری ملی مدرن شناخته می‌شود و پس از آن، سرشماری ایالات متحده در سال ۱۷۹۰ میلادی و انگلستان در سال ۱۸۰۱ میلادی هستند که مبنای بسیاری از سرشماری‌های امروزی قرار گرفته‌اند. نهضت آمارگیری در ایران عهد ناصری هم گویا از زمان صدارت میرزا حسین خان سپهسالار (۱۲۸۸ تا ۱۲۹۷ قمری) جدی شده است؛ چون نوشته‌اند که وی از حامیان جدی سرشماری نفوس و مسکن کشور بوده و طی حکمی از همه نوکران و خدمه دولت خویش خواسته است که «هر کسی در قریه‌ای که ساکن است، اعم از غریبه و بومی، از مرد و زن و صغیر و کبیر، خواه طفل شیرخوار گهواره باشد یا آنکه پیرمرد صدساله، خواه غنی باشد و صاحب ملک و علاقه و زارع و کاسب و خوش‌نشین و عمله و بیگانه و صحیح الاعضا و شل و لنگ و یک چشم، زن باشد یا مرد، زن بی شوهر باشد یا طفل یتیم بی پدر و مادر، رعیت قدیم قریه یا جدیدی که از جای دیگر آمده باشد، به هر صنف و صنعت که باشد، مشخص نمایند. تا ممکن است بر وجه تحقیق، و الا از روی تخمین سن و سال آن‌ها را بنویسند و از این حکم احدی مستثنا نیست.»

اولین سرشماری که مطابق این دستورالعمل انجام شده متعلق به سال ۱۲۶۹ است که تنها به‌دست‌آوردن تعداد منازل مسکونی و دیگر واحدهای صنفی و تولیدی داخل بارو و دروازه‌های شهر تهران را مدنظر داشته است بی‌آنکه رقمی از جمعیت و نفوس تهران بدهد. براساس آمار این سرشماری کل ایواب مسکونی و شغلی تهران ۱۲ هزار و ۷۷۲ باب بوده که از مجموع ۷ هزار و ۸۷۲ باب تعداد ایواب منازل یا واحدهای مسکونی تهران و ۴ هزار و ۲۲۰ باب دکان به‌دست‌آمده است. در این آمارگیری نام همه صاحبان منازل مسکونی و واحدهای شغلی به تفکیک محلات پنج‌گانه تهران نوشته شده است اما نه به‌صورت آماری و جدولی، بلکه به‌صورت خطی و منثور.

دومین آمارگیری کشور از نظر زمانی سال ۱۲۸۳ قمری توسط کدخدایان محلات پنج‌گانه شهر مشهد صورت‌گرفته که در ۲۸ ماه رجب همین سال به‌تعداد کلی ۱۱ هزار و ۸۸۰ خانه مسکونی و شغلی از سوی کدخدایان ارض اقدس تأیید و امضا شده است. طبق اسناد به‌جامانده در آن سال، آن‌طور که کد خدا مددبیک، کد خدای محله سرشور، گفته است، در این محله ۷ هزار و ۲۸۶ دربند وجود داشته است. همچنین در محله سراب به‌گفته کد خدا غلامرضا ۸۳۹ دربند، در محله چهارباغ ۲۹۱ دربند، در محله نوغان به‌گفته کد خدا حاجی یعقوب یک هزار و ۲۸۴ دربند و در محله خیابان سفلی (پایین خیابان) به‌گفته کرلایی رحیم کد خدا یک هزار و ۲۸۸ دربند وجود داشته است. طی این سرشماری همچنین ۱۶۷ باب مسجد و ۱۹ باب مدرسه و ۴۷ باب حمام و ۵۶ آب‌انبار برای کل مشهد ثبت شده‌است. شش ماه پس از این آمارگیری، ناصرالدین شاه برای نخستین بار به خراسان آمده و در ماه صفر سال ۱۲۸۴ قمری

نمایی از بست بالا خیابان و جمعیت بسیارش در دهه۳۰

محله نوغان

ویژگی: قدیمی‌ترین محله، محل سکونت اعیان، سادات، طبیبان و علما و خادمان حرم، خانه‌های وقفی و اجاره‌ای فراوان، جمعیت متشکل از طبقات متوسط و متمول.

بست پایین خیابان و مردمانش

محله سراب

ویژگی: محل سکونت اعیان، سادات، طبیبان و اهل فرهنگ، باغ‌ها و خانه‌های وقفی متعدد، در صد اغنیا بالا و فقرا کم.

محله سرشور

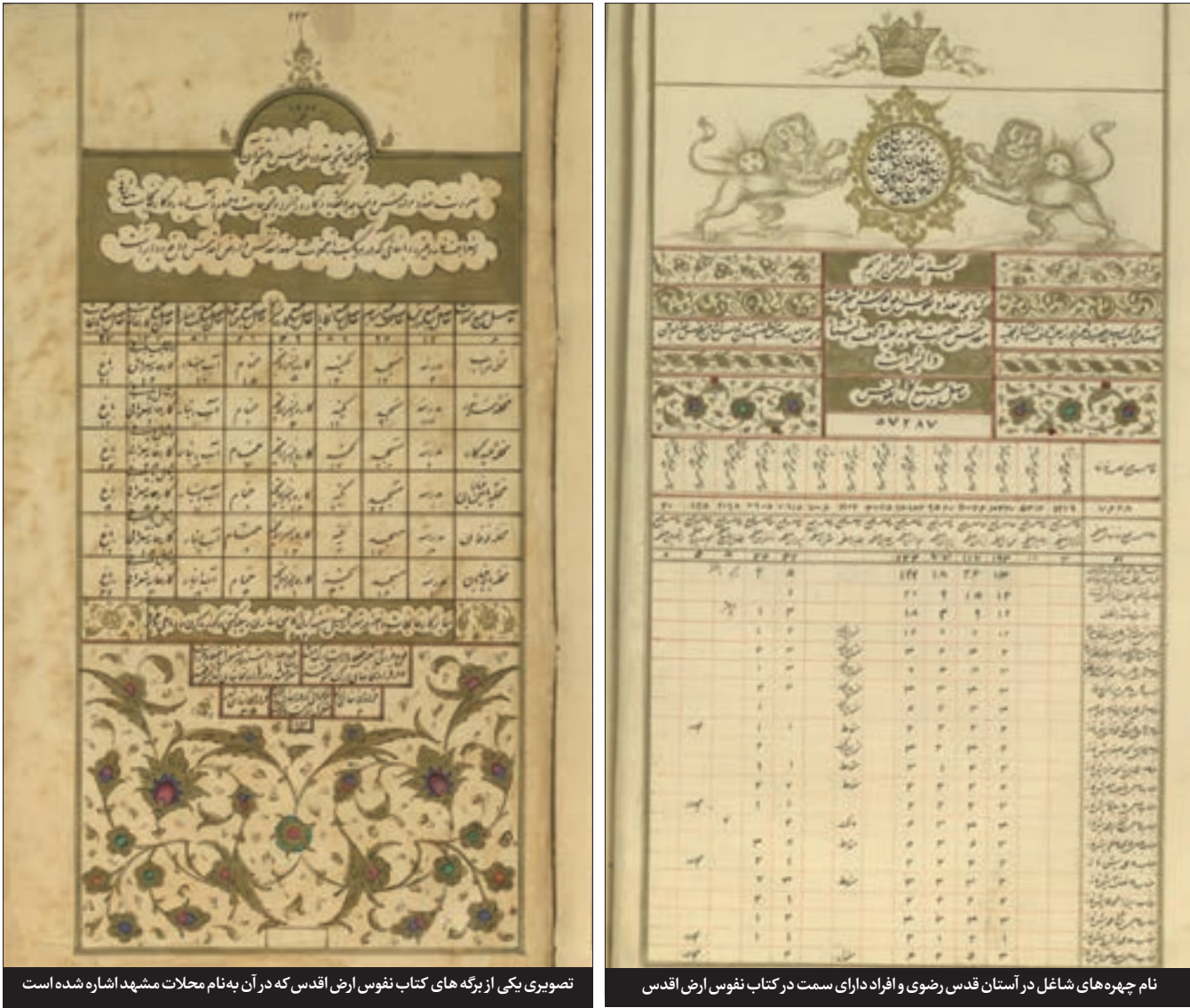
ویژگی: جمعیت متنوع، محل استقرار مشاغل خدماتی و صنایع کوچک، ترکیب اجتماعی متوسط، دارای خانه‌های وقفی و مساجد متعدد.

(۱۲۴۵ خورشیدی) وارد مشهد شده است. کدخدایان آماری تقریبی را از جمعیت شهر به‌واریانه کرده‌اند که نشان می‌داده واحدهای شغلی ۳ هزار و ۴۸۸ باب، خانه‌های مسکونی ۷ هزار و ۶۰۰ باب و جمعیت مشهد حدود ۶۰ هزار نفر است. آمارگیری بعدی توسط «میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله» در تهران و به سال ۱۲۸۴ قمری صورت‌گرفته است که علاوه بر تعداد ایواب یا واحدهای مسکونی و شغلی داخل و بیرون تهران، جمعیت کل شهر را هم گزارش داده است. براساس این آمارگیری کل رعیت و سیاهی ساکن تهران ۱۵۵ هزار و ۷۳۶ نفر اعلام شده که به‌صورت خانه‌به‌خانه و کوچه‌به‌کوچه به‌دست آمده است. پس از این هاست که نوبت به زین‌العابدین میرزا و سرشماری دقیق او در اوایل سال ۱۲۹۶ قمری و زمان والیگری رکن‌الدوله (برادر ناصرالدین شاه) رسیده است.

- زین‌العابدین میرزا که بود؟

زین‌العابدین میرزای قاجار در مقدمه کتاب «نفوس ارض اقدس» خود را این‌گونه معرفی کرده است: «بنده کمترین، زین‌العابدین این مرحوم شاهزاده حاجی محمد ولی میرزا، تربیت‌یافته مدرسه مبارکه دارالفنون، از خانه‌زادان حقیقی دولت جاویدانشان و چاکران نواب معظم والا، او نوشته است: «این کتابی است مشتمل بر عدد و سکنه مشهد رضوی مفصلاً و مشروحاً از مردوزن کوچک و بزرگ و پیر و جوان کور و بینافقیر و توانگر، عارف و عامی، گمنام و نامی، با ضبط جمیع حرفه‌ها و صنعت‌ها و عدد منازل و مساکن ایشان که بر حسب امر قدر قرر اقدس همایون شاهنشاه جم‌جاه‌فریدون فرابوالمظفر… و نواب مستطاب اشرف‌ارفع والا رکن‌الدوله العلیه‌عالیه‌والی و فرمان‌فرمای مملکت خراسان و سیستان فراهم آمده و مرتب‌گشته،» از زین‌العابدین میرزا چیز زیادی در دست نیست؛ اما ظاهراً تا سال‌ها بعد همچنان در ملازمت رکن‌الدوله و یار و معین او در بسیاری از امور مهم و فنی بوده است. در سفری که رکن‌الدوله به سال ۱۲۹۹ هجری قمری از مشهد به سرخس و زورآباد و تربت‌جام و تربت حیدریه داشته و از

حسین بیات– آن‌طور که می‌گویند نخستین سرشماری‌های نظام‌مند در جهان، به دوران هخامنشیان و به‌ویژه داریوش یکم بازمی‌گردد. این سرشماری‌ها با اهداف مالیاتی، نظامی و برنامه‌ریزی مالی انجام می‌شد و شامل جمع‌آوری اطلاعاتی درباره جمعیت، ثروت، مزارع و منابع هر ناحیه در بخش‌هایی از آسیا، آفریقا و اروپا بود. این اقدامات پایه‌های اولیه آمارگیری در ایران را شکل دادند تا اینکه در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار نخستین سرشماری‌های رسمی آغاز شد. نخستین بار در سال ۱۲۲۹ خورشیدی شمارش جمعیت، منازل و ساختمان‌های تهران انجام گرفت. سپس در سال ۱۲۳۶ خورشیدی دستورالعمل جامعی برای سرشماری نفوس، منابع مالی و اقتصادی به حاکمان ولایت‌ها صادر شد که شامل شمارش جمعیت، خانوارها، مسکن و دارایی‌ها بود، اما به‌دلیل مشکلات فنی، اجرای کامل آن به تعویق افتاد. سال ۱۲۴۷ خورشیدی میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله، آموزگار ریاضیات مدرسه دارالفنون، با بهره‌گیری از روش‌های نوین، سرشماری نسبتاً دقیقی از جمعیت تهران انجام داد. این سرشماری بر اساس تقسیم‌بندی شهر به مناطق مختلف و شمارش خانه‌ها و افراد انجام شد و جمعیت تهران را حدود ۱۵۵ هزار نفر برآورد کرد اما اگر بخواهیم از دقیق‌ترین سرشماری ایران در دوره قاجار یاد کنیم، باید به سراغ سرشماری دقیق و خانه‌به‌خانه زین‌العابدین میرزای قاجار در مشهد برویم که در اوایل سال ۱۲۹۶ قمری (حدود ۱۲۵۷ خورشیدی) پایان یافت. او با مراجعه به هر خانه در شش محله اصلی مشهد، اطلاعات جامعی را از نفوس، ترکیب طبقاتی، مشاغل و وضعیت اقتصادی هر فرد مشهدی ثبت کرد. همین سرشماری او که نتایجش را در کتابی با نام «نفوس ارض اقدس» ثبت کرد، پایه‌گذار آمارگیری‌های مدرن در ایران محسوب می‌شود.

نام چهره‌های شاغل در آستان قدس رضوی و افراد دارای سمت در کتاب نفوس ارض اقدس

تصویری یکی از برگه‌های کتاب نفوس ارض اقدس که در آن به‌نام محلات مشهد اشاره شده است

دوم ماه رجب آن سال تا نوزدهم شعبان به‌درازا کشیده، زین‌العابدین میرزا، رکن‌الدوله را همراهی می‌کرده است. منشی رکن‌الدوله که گزارش سفر را می‌نوشته است در آغاز ذیل فهرست نام «کاگزاران ایالت، خراسان که والی را همراهی می‌کرده‌اند ابتدا جناب مستشارالملک، پیشکار مملکت خراسان، را نوشته و در ردیف ششم نام زین‌العابدین میرزای آجودان اردو را آورده است. براساس همین گزارش پس از آنکه اردو از مشهد عازم سرخس شده است، حسب الامر رکن‌الدوله مقرر شده است که زین‌العابدین میرزا، آجودان اردو که از تربیت‌یافتگان مدرسه دارالفنون است، اردوی والا را بعدها در منازل عرض راه بر وفق هندسه جنگی طرح نموده و منصوب «دارد»

در سرخس نیز به زین‌العابدین میرزای آجودان اردو امر شده است که نقشه سرخس قدیمی و سرخس ناصری و محکمه قوشیدخانی را با مقیاس صحیح بردارد و «مشارالیه، حسب‌المقرر نقشه‌ها را برداشته، به نظر والا

شروع سرشماری‌های رسمی ایران

نخستین قانون رسمی سرشماری در ایران در سال ۱۳۰۷ خورشیدی تصویب شد. در این سال، با تصویب «قانون سجل احوال»، دولت موظف شد هر ۱۰ سال یک بار سرشماری عمومی انجام دهد. اما نخستین سرشماری رسمی بر اساس این قانون، در سال ۱۳۱۸ خورشیدی آغاز شد. این سرشماری ابتدا به‌صورت آزمایشی در شهر کاشان اجرا شد، سپس در سایر شهرها گسترش یافت. در این روز، مردم ملزم بودند در خانه بمانند و مأموران سرشماری اطلاعات را جمع‌آوری کردند. اولین سرشماری سراسری و مدرن ایران در دوره پهلوی دوم بود که از ۱۰ تا ۲۵ آبان ۱۳۳۵ در سراسر کشور انجام شد. این سرشماری با مشارکت بیش از ۲۶ هزار مأمور سرشماری و سرپرست، جمعیت کل ایران را حدود ۱۸ میلیون و ۹۵۴ هزار نفر ثبت کرد. این سرشماری تفکیک‌های دقیق‌تری از جمعیت شهری و روستایی، جنسیت و تراکم جمعیت ارائه داد و مبنای برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ای قرار گرفت. پس از آن، سرشماری‌ها به‌صورت منظم هر ۱۰ سال یک بار برگزار شدند تا اینکه از سال ۱۳۸۶ خورشیدی دوره سرشماری‌ها به پنج سال کاهش یافت و سازمان آمار ایران با استفاده از فناوری‌های نوین، این فرایند را بهبود بخشید.

جمعیت شهر مشهد بر اساس آمار متن کتاب

عنوان	سراب	سرشور	عیدگاه	پایین خیابان	نوغان	بالاخیابان	جمع کل در شهر مشهد
کل خانه‌ها	۱۲۵۷	۱۱۱۹	۱۳۷۹	۱۵۸۵	۱۴۴۵	۸۸۱	۷۶۶۶ باب
نوکران	۳۲۴	۲۹۶	۴۲۴	۱۶۵	۲۱۹	۱۲۹	۱۵۵۷ خانوار
رعایا	۹۳۳	۸۲۳	۱۱۴۵	۱۴۲۰	۱۱۹۷	۷۵۰	۶۲۶۸ خانوار
پیشه‌وران	۵۵۷	۶۵۱	۸۲۸	۱۱۲۳	۱۰۳۳	۵۳۵	۴۷۲۷ خانوار
مردان	۳۳۰۸	۲۷۲۴	۳۰۷۷	۳۴۱۲	۳۰۸۰	۱۷۶۹	۱۷۳۷۰ نفر
زنان	۳۶۹۱	۳۱۶۷	۳۶۸۳	۳۹۴۲	۳۵۰۷	۲۰۵۹	۲۰۰۴۹ نفر
پسران	۱۲۴۷	۱۴۳۰	۱۶۵۹	۱۵۲۳	۱۵۵۸	۸۸۱	۸۲۹۸ نفر
دختران	۱۲۳۸	۱۱۹۹	۱۵۴۹	۱۴۰۶	۱۴۱۱	۸۴۴	۷۶۴۷ نفر
اطفال	۳۶۳	۲۲۸	۳۴۶	۴۴۷	۳۹۵	۳۲۸	۲۱۰۷ نفر
جمع کل جمعیت	۹۸۴۷	۸۷۴۸	۱۰۳۱۴	۱۰۷۲۹	۹۹۵۱	۵۸۸۱	۵۷۲۷۱ نفر

رسانید و مطبوع افتاد.»

در زورآباد نیز آن‌طور که منشی والی نوشته، ابتدا هیئتی مأمور رسیدگی به احوال ترکمانان سالور شده‌اند که در محل خرابه‌های شهر پیشین زورآباد سکونت داشته‌اند. در این هیئت هم زین‌العابدین میرزا حضور داشته که مقرر شده است به «قلعه زورآباد روند و ملاحظه خرابی آن رانموده و خرج آبادی آن را برآورد کرده، نقشه درستی کشیده به نظر والا برسانند.»

پس از گزارش مزبور بوده که والی خراسان خود زین‌العابدین میرزا را موظف و مأمور کرده است تا «نقشه ارگی که دارای ۱۰ برج و دو دروازه و یک باستانیان مشرف به شهر و عمارت حاکم‌نشین و سربازخانه و قورخانه و آب‌انبار و مسجد و حمام و خیابان‌ها و باغچه‌ها باشد، فراهم آورد. وی نقشه مزبور را تهیه و تقدیم حضور والی کرد که این طرح پسندیده خاطر والا گردید و امر به‌احداث آن شد.» اگر مزبور اکنون در مجاورت شهر صالح‌آباد و با نام شهر خرابه زورآباد باقی و برجاست که شعور سیاسی و قوه ادراک نظامی زین‌العابدین مزبور را هم می‌نمایاند. سرشماری زین‌العابدین میرزا با وجود اهمیت و دقت، تا سال ۱۲۸۲ خورشیدی و تصحیحی که مهدی سیدی، محقق و نویسنده مشهدی، از آن منتشر کرد، تقریباً ناشناخته باقی ماند. تنها یک نسخه خطی از نتایج این سرشماری با نام «نفوس ارض اقدس» در ۱۱۲ صفحه با تذهیب و تزیینات فراوان در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. آن‌طور که سیدی، مصحح کتاب «نفوس ارض اقدس»، نوشته است؛ بلافاصله پس از سفر رکن‌الدوله به سرخس و زورآباد، ناصرالدین شاه دومین سفر خود به خراسان را آغاز کرده و در سال ۱۳۰۰ قمری به مشهد رسید؛ است. صنیع‌الدوله نیز در همین سفر با همراهی کردن شاه گروهی را گماشته تا تاریخ و جغرافیای تاریخی شهر مشهد را تدوین کنند که حاصل آن با نام «مطلع‌الشمس» مشهورترین و معتبرترین کتاب درباره شهر مشهد است. نکته جالب‌توجه آن است که زین‌العابدین میرزا، آمارنامه‌اش را پیش از صنیع‌الدوله نوشته ولی حاصل کار را از نظر او دور نگاه داشته است؛ دلیل این‌مدعا آن است که نویسنده مطلع‌الشمس به‌طور دقیق نتوانسته است خبری از جمعیت مشهد ارائه دهد و تنها با «تخمین» جمعیت شهر را «زیاده از ۵ هزار نفر» نوشته است. بدین علت گمان می‌رود که زین‌العابدین میرزا به عمد و در رقابت با هم مدرسه دارالفنونی خود که عموماً حاصل کار دیگران را به نام خویش در می‌آورده است، نتیجه آمارگیری چهار سال پیش خود از مشهد را در دسترس صنیع‌الدوله قرار نداده است. به‌هرروی کار شیرینی که زین‌العابدین میرزای فرهیخته درباره مشهد انجام داده، اولین آمارگیری دقیق از شهری است که دیگران بارها از روی آن رداشته‌امادر حسرتش مانده‌اند.

- نفوس ارض اقدس

زین‌العابدین میرزای قاجار از اواخر سال ۱۲۹۵ قمری تا اوایل ۱۲۹۶ قمری (سه ماه) با مراجعه به خانه به خانه مشهد، اطلاعات دقیق نفوس را ثبت کرده که شامل نام صاحب خانه، تعداد ساکنان به تفکیک مرد، زن، پیر، جوان، پسر، دختر و شیرخوار است. در این آمارگیری، علاوه بر جمعیت، اطلاعاتی نیز درباره تعداد مساجد، مدارس، کاروان‌سراها، تکیه‌ها و آب‌انبارهای شهر ارائه شده‌است. این سرشماری شامل شش محله اصلی مشهد بود: نوغان، سرشور، عیدگاه، سراب، پایین خیابان و بالاخیابان. براساس سرشماری او جمعیت کل مشهد ۵۷ هزار و ۲۸۷ نفر و تعداد خانه‌ها ۷ هزار و ۶۶۷ باب ثبت شده‌است. مردم همچنین به سه گروه اقتصادی «متمول»، «متوسط» و «فقیر» تقسیم شده‌اند که اکثریتشان در گروه متوسط و پیشه‌وران (صانعیان) قرار دارند؛ همچنین از نظر وابستگی به دستگاه حکومتی، جمعیت به «نوکر دولت و آستانه»، «رعایا» و «صانعیان» تقسیم شده است که صانعیان بیشترین جمعیت را دارند. از نظر مشاغل هم عمده مشهدی‌ها در دسته پیشه‌وران و کشاورزان قرار گرفته‌اند.

نمایی از حرم مطهر و زائران و مجاورانش در دوره پهلوی اول

محله عیدگاه

ویژگی: مرکز اصلی یهودیان مشهد (۱۱۱ خانواده یهودی) و محل زندگی ثروتمندان، بیشترین تعداد ثروتمند و کمترین فقیر، دارای واحدهای تجاری پررونق.

تصویری از مردم مشهد در اواخر دوره قاجار

محله پایین خیابان

ویژگی: پرجمعیت‌ترین و فقیرنشین‌ترین محله، بیشترین تعداد خانه و کمترین فضای سبز، عمده ساکنان کشاورز و کارگر.

محله بالاخیابان

ویژگی: جمعیت متوسط با ترکیب طبقاتی متنوع، وجود باغ‌ها و قنات‌های فراوان، برخی خانه‌ها و باغات بزرگ، ترکیب اجتماعی متنوع.

برگرفته از

کتاب «نفوس ارض اقدس

»نوشته

زین‌العابدین

میرزای قاجار

با تصحیح

و اضافات

مهدی سیدی